

Inhoudsopgave

Introductie: waarom geschiedenis?

Tijdvak 1: Jagers en verzamelaars 4

- 1.1 De levenswijze van jagers en verzamelaars 6
- 1.2 De agrarische revolutie 11
- 1.3 Het ontstaan van stedelijke gemeenschappen 15
- Leerdoelen en vragen tijdvak 1* 20

Tijdvak 2: Grieken en Romeinen 22

- 2.1 Burgerschap en politiek in de Griekse stadstaten 24
- 2.2 Griekse filosofen en wetenschappers 26
- 2.3 De Griekse-Romeinse cultuur
- 2.4 Het bestuur in Rome
- 2.5 De uitbreiding van het Romeinse Rijk
- 2.6 De opkomst en ontwikkeling van het jodendom en christendom
- Leerdoelen en vragen tijdvak 2*

Tijdvak 3: Monniken en ridders

- 3.1 De verspreiding van het christendom
- 3.2 Het ontstaan van de islam
- 3.3 Hofstelsel en horigheid
- 3.4 De verhouding heer-vazal
- Leerdoelen en vragen tijdvak 3*

Tijdvak 4: Steden en staten

- 4.1 De strijd tussen kerk en staat
- 4.2 De opkomst van handel en het ontstaan van steden
- 4.3 De opkomst van de stedelijke burgerij
- 4.4 Staatsvorming en centralisatie
- Leerdoelen en vragen tijdvak 4*

Historische vaardigheden

Index begrippen

Index personen

Index jaartallen

Honden toen: Grottekening uit de Tadrart Acarus, een woestijn in Libië.

Honden nu

Grafkamers toen: De hunebedden in Drenthe.

Begraafplaatsen nu: Begraafplaats Del Panteón in Guanajuato, Mexico.

Kohl toen: Detail van het Hoofd van Nefertiti.

Eyeliner nu: Thrive Causemetics.

► **Toen en nu**

De hond en de mens trekken al zo'n 50.000 jaar samen op. Daarmee is de hond het oudste huisdier van de mens.

De hunebedden in Drenthe (3300 v.C.) zijn de oudste grafkamers van Nederland. Ook tegenwoordig hechten we nog veel waarde aan het bieden van een laatste rustplaats aan overledenen, bijvoorbeeld op begraafplaatsen.

Wist je dat eyeliner al meer dan 5000 jaar wordt gedragen? In het Midden-Oosten tekende men met kohl een lijntje om de ogen om die te beschermen tegen de droogte van de woestijn.

Tijdvak 1 Jagers en boeren

► Ontstaan van de homo sapiens < 200.000 v.C.

15.000 v.C.

12.000 v.C.

9.000 v.C.

6.000 v.C.

3.000 v.C.

0

► JAGERS-VERZAMELAARS

► BOEREN

17.000-15.000 oude grottschilderingen uit Lascaux.

► Mensen leven als **jagers-verzamelaars** en trekken van plek naar plek (1.1). Ze laten hun sporen achter, zoals deze muurschilderingen in de grotten van Lascaux in Frankrijk.

De oudste kaas ter wereld uit de 13e eeuw v.C., gevonden in de tombe van Ptahmes in Sakkara (Egypte).

► De **agrarische revolutie** begint (1.2). Mensen hoeven niet meer als nomaden rond te trekken, maar leven als boeren van **landbouw** en **veeteelt**. Zo ontdekt men ook kaas. Deze oudste kaas ter wereld werd in 2010 gevonden in een tombe in Egypte. Zou jij een hapje proeven van deze bijna 4000 jaar oude kaas?

Kleitabelt met proto-spijkerschrift.

► Als rond 3300 v.C. de eerste **stedelijke gemeenschappen** ontstaan (1.3), wordt het belangrijk om de administratie bij te houden. Zo weten **ambtenaren** precies hoeveel voedsel er geproduceerd wordt, of hoeveel loon een arbeider krijgt. Het spijkerschrift wordt uitgevonden en in klei en steen gebeiteld.

1.1

De levenswijze van jagers en verzamelaars

- Hoe zag het leven van jagers-verzamelaars eruit?
- Hoe verliep de ontwikkeling tot de moderne mens?
- Waarom leefden jagers-verzamelaars als nomaden?
- Wat weten we zonder geschreven bronnen van de prehistorie?

Een dag in het leven van een jager-verzamelaar: Trijntje

Trijntje is onderdeel van een kleine, nomadische stam. De leden van deze stam leven van wat ze kunnen vinden in de natuur. Ieder lid van de groep moet een steentje bijdragen. Trijntje kent de natuur door en door en weet wat de natuur haar kan bieden. Ze verzamelt kruiden voor genezing, stenen voor gereedschap, hout voor vuur en bessen om te eten. Maar de winter is in aantocht en het eten in de omgeving wordt steeds schaarser. Binnenkort zal haar stam de winter doorbrengen op een vaste, droge plek. De stam van Trijntje is steeds weer op zoek naar een plek met de juiste omstandigheden om tijdelijk te kunnen verblijven.

DE MODERNE MENS

De homo sapiens is de voorouder van de moderne mens. Ongeveer 200.000 jaar geleden is deze menssoort ontstaan in Afrika. Vanuit Afrika heeft de homo sapiens zich gaandeweg verspreid over alle continenten en uiteindelijk de hele wereld bevolkt.

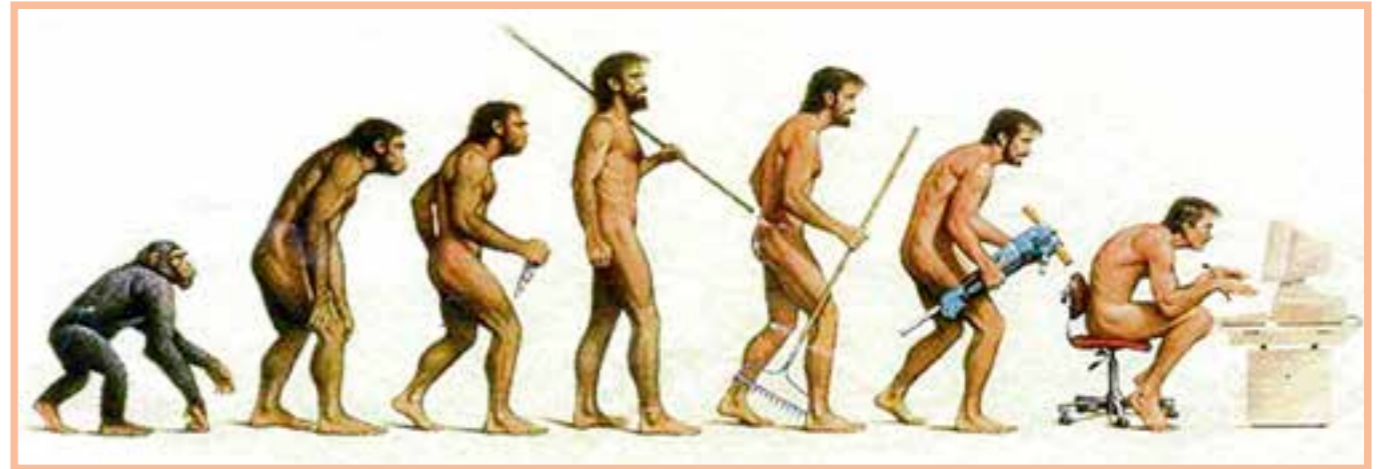
Deze ontwikkeling tot de moderne mens is een heel lang proces geweest. De allereerste mensachtigen leefden namelijk al bijna 4 miljoen jaar geleden. Die mensachtigen waren mensapen, die wel al rechtop konden lopen. Zo hadden ze hun handen vrij voor het gebruik van voorwerpen, zoals gereedschap. Daarna zijn er nog verschillende soorten mensen geweest die steeds beter werden in het gebruiken van werktuigen en wapens. Ook werd het vuur ontdekt, waarmee eten werd bereid en roofdieren werden afgeschrikt. Een van de bekendste menssoorten is de neanderthaler, maar ook die is uitgestorven. Wij zijn als homo sapiens de enige menssoort die nog bestaat.

HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: CHRONOLOGIE

Chronologie is de volgorde waarin gebeurtenissen plaatsvinden, van langer geleden tot steeds dichterbij het nu. Chronologie zet alles netjes op een rijtje, zodat we de geschiedenis goed kunnen volgen en begrijpen. De hoofdstukken in dit boek zijn ook in chronologische volgorde. We beginnen bij het ontstaan van de eerste mensen en volgen de geschiedenis door de tijd heen naar het nu.

DE LEVENSWIJZE VAN JAGERS-VERZAMELAARS

Tot ongeveer 10.000 v.C. waren de mensen **jagers-verzamelaars**. Zij leefden van de jacht en wat zij konden vinden in de natuur. Als er geen eten meer was te vinden in een gebied, trokken de mensen weer verder. Het waren dus **nomaden**. Ze woonden in tenten en leefden in kleine groepen, van ongeveer 25 tot 40 personen. Dat bleek de ideale groeps grootte: met meer mensen had je meer monden om te voeden, maar er waren wel voldoende mensen om mee te helpen bij het jagen en bij het verzamelen van eetbare planten of vruchten.

Afb. 1 De evolutie van de mens is een proces van honderdduizenden jaren. De mens ging steeds meer rechtop lopen. Deze prent drijft de spot met hoe de mens tegenwoordig juist weer meer gebukt gaat door technologische evolutie, zoals zwaar gereedschap en computers.

Vanwege hun zwervende bestaan hadden de jagers-verzamelaars niet veel bezit. Alles wat ze hadden, moesten ze gemakkelijk kunnen meenemen. Door het gebrek aan bezit waren er weinig **sociale verschillen** tussen mensen. De mensen namen gezamenlijk beslissingen en hadden min of meer dezelfde kleding en spullen. Ook de **rolverdeling** tussen mannen en vrouwen was gelijkwaardiger. Beiden brachten voedsel binnen voor de groep en de zorg voor de kinderen was gedeeld.

GESCHREVEN EN ONGESCHREVEN BRONNEN

Archeologen zoeken naar spullen uit het verleden, zoals potten, gereedschap of botten. Dat doen ze door voorzichtig te graven op plekken waarvan we weten dat ze vroeger door mensen bewoond zijn. De grond werkt als een soort tijds capsule. Zand, kalkbodem of veen vertragen het verouderingsproces, waardoor spullen of soms zelfs hele skeletten goed bewaard blijven. Door deze opgravingen te bestuderen, proberen ze te begrijpen hoe mensen heel lang geleden leefden, wat ze deden en hoe hun leven eruitzag. Het is een soort schatzoeken, maar dan om meer te weten te komen over de geschiedenis. Werktuigen, potscherven, botresten en grotschilderingen bieden een wereld aan informatie. Om meer te weten te komen over de tijd van jagers-verzamelaars moeten archeologen het doen met dit soort **ongeschreven bronnen**. Er waren namelijk nog geen **geschreven bronnen**, omdat het schrift nog niet was uitgevonden. Deze periode vóór de uitvinding van het schrift noemen we de **prehistorie** (zie: [Indeling in periodes](#)).

De voorwerpen die bewaard zijn gebleven vanuit de prehistorie geven ons wel een idee van hoe mensen leefden, maar het kan moeilijk zijn om precies te begrijpen waarom ze bepaalde dingen deden of wat ze dachten.

HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: INDELING IN PERIODES

In Europa delen we de geschiedenis van de mensheid in vijf **periodes** in. De prehistorie is de eerste van deze periodes. Daarna volgen de oudheid (T₂), de middeleeuwen (T₃-T₅), de vroegmoderne tijd (T₆-T₇) en de moderne tijd (T₈-T₁₀). We gebruiken deze indeling omdat de manier van leven en denken per periode sterk verschilde met die ervoor of erna. Mensen gingen op een andere wijze samenleven met elkaar en op een nieuwe manier naar de natuur en maatschappij kijken. Het is niet zo dat de ene periode plotseling eindigt en dan de volgende begint. Er gaan honderden of soms wel duizenden jaren voorbij voordat de veranderingen klaar zijn.

prehistorie:	200.000 v.C. tot 3000 v.C.
oudheid:	3000 v.C. tot 500 n.C.
middeleeuwen:	500 tot 1500
vroegmoderne tijd:	1500 tot 1800
moderne tijd:	1800 tot nu

Door het ontbreken van geschreven bronnen, zoals boeken, brieven of dagboeken, krijgen wetenschappers geen goed beeld van de **cultuur** van de jagers-verzamelaars. Cultuur gaat over de ideeën van mensen, hun kunst en religie en wat ze belangrijk of leuk vinden. Door het ontbreken van geschreven bronnen kunnen we niet in de hoofden van deze mensen kijken en de cultuur van de jagers-verzamelaars dus niet goed onderzoeken. Pas met de uitvinding van het schrift begint de **historie** en ontstaan er geschreven bronnen. Iemand die onderzoek doet naar de geschiedenis noemen we een **historicus**.

Afb. 2 De grotten van Lascaux in Frankrijk zijn bijzonder vanwege hun prehistorische rotstekeningen. De grotten bevatten realistische afbeeldingen van dieren, zoals bizon en paarden, en zijn ongeveer 15.000 jaar geleden geschilderd.

Afb. 3 Reconstructie van Trijntje. RMO, Leiden.

Een bijzondere vondst uit de prehistorie: Trijntje

De eerste bewoners van het huidige Nederland woonden niet op een vaste plaats, maar hadden een nomadisch bestaan. Ze jaagden, visten en verzamelden vruchten, noten, knollen en zaden. In 1997 is het skelet van Trijntje, een jager-verzamelaar, opgegraven. Ze is het oudste skelet dat ooit in Nederland is gevonden en is ongeveer 7500 jaar geleden begraven. Toen archeologen Trijntje opgroeven, was haar geraamte nog compleet. Daardoor konden haar gezicht en lichaam worden gereconstrueerd. Omdat ze bij een spoorlijn is gevonden, werd ze Trijntje genoemd. Maar haar echte naam en welke taal ze sprak weten we niet. Trijntje is een van de belangrijkste ongeschreven bronnen van de jagers-verzamelaars in wat we nu Nederland noemen.

BEGRIPPEN

archeoloog: iemand die zoekt naar spullen uit het verleden door opgravingen te doen.

cultuur: cultuur omvat de manier waarop een groep mensen samenleeft en dingen doet, zoals tradities, normen, taal en kunst.

geschreven bronnen: documenten zoals brieven, boeken en dagboeken die woorden bevatten en informatie vastleggen.

historicus: iemand die onderzoek doet naar de geschiedenis.

jagers-verzamelaars: mensen die niet op een vaste plek wonen, maar in kleine groepen rondtrekken, op zoek naar voedsel in de vorm van dieren of planten. Jagers-verzamelaars leven van wat ze vinden in de natuur.

nomaden: nomaden zijn mensen of gemeenschappen die geen vaste woonplaats hebben en regelmatig van de ene plaats naar een volgende trekken.

ongeschreven bronnen: voorwerpen uit het verleden, zoals botresten, gereedschap, aardewerk en grottschilderingen.

prehistorie: periode in de geschiedenis van voor de uitvinding van het schrift. De jagers-verzamelaars leefden in de prehistorie. De prehistorie eindigde ongeveer 3300 v.C. met de uitvinding van het eerste schrift.

rolverdeling: verdeling van taken binnen een groep of familie.

sociale verschillen: verschillen in een samenleving tussen mensen in rijkdom, macht of aanzien. Bij de jagers-verzamelaars waren er weinig sociale verschillen, die ontstonden pas toen mensen meer bezit kregen.

Verwerking

- De ontwikkeling tot de moderne mens begon 4 miljoen jaar geleden. De mensapen gingen toen rechtop lopen. Wat is een groot voordeel van rechtop lopen?
- Met de uitvinding van het vuur ging de mens zich onderscheiden van andere diersoorten. Waarom was het gebruik van vuur zo belangrijk voor de ontwikkeling van de mens?
- Maak onderstaande tekst kloppend. Kies steeds uit een van de twee opties.

De moderne mens heet *neanderthalers/homo sapiens*. Deze menssoort is ongeveer 200.000/10.000 jaar geleden ontstaan. De moderne mens is ontstaan in Europa/Afrika en heeft vanuit dit continent uiteindelijk de hele wereld bevolkt.
- Omdat jagers-verzamelaars geen vaste verblijfplaats hadden, bestond de groepsgrootte uit ongeveer 25 tot 40 personen. Geef twee redenen waarom die groepsgrootte voor jagers-verzamelaars het beste was.
- In de wereld van nu zijn er grote verschillen tussen mensen in rijkdom, macht en aanzien. Welk begrip hoort daarbij?
 - Waarom waren die verschillen er minder in de periode van jagers-verzamelaars?
- Wat wordt er bedoeld met het begrip rolverdeling?
 - Beschrijf hoe de rolverdeling tussen mannen en vrouwen was in de tijd van jagers-verzamelaars.
 - Is de rolverdeling in de wereld van nu hetzelfde als die in de tijd van jagers-verzamelaars of is die veranderd? Leg je antwoord uit.
- Wat hoort bij cultuur? Kruis de juiste drie onderdelen aan.
 - De mode in een land
 - De kunst in het Rijksmuseum
 - De wet van de zwaartekracht
 - Het dialect in Limburg
 - Wat er gebeurt in je lichaam bij griep
 - De technologie van een computer
- Bekijk afbeelding 2.
 - Is een grottschildering een voorbeeld van een geschreven bron of een ongeschreven bron? Leg je antwoord uit.
 - Mede dankzij overgebleven grottschilderingen kunnen wetenschappers meer te weten komen over de cultuur van sommige groepen jagers-verzamelaars. Wat vertellen rotstekeningen wetenschappers over de cultuur van die groep?

Toepassing en inzicht

Bron 1

In 1991 werd in de Öztaler Alpen, op de grens van Oostenrijk en Italië, het lichaam gevonden van Ötzi. Wetenschappers denken dat het lijk daar al 5300 jaar lag. Doordat het volledig in het ijs was opgenomen, is het lichaam van Ötzi relatief goed bewaard gebleven. Een foto van de vondst van het lijk van Ötzi:

Gebruik bron 1.

9. a. Een vondst uit de tijd van jagers-verzamelaars is zeer zeldzaam. Leg uit hoe het komt dat er weinig bronnen zijn overgebleven.
- b. Is Ötzi een voorbeeld van een ongeschreven bron of een geschreven bron? Leg je antwoord uit.
- c. Ötzi is voor wetenschappers een belangrijke bron van informatie over de mens ten tijde van de prehistorie. Toch kunnen we niet alles weten over Ötzi. Wat is het probleem met dergelijke bronnen uit de prehistorie?
- d. Wetenschappers vonden bij het lichaam van Ötzi het volgende:
- wapens (een vuurstenen dolk, koperen pijl en een pijl en boog);
 - zijn maaginhoud (steenbokvlees, graan en ander plantaardig voedsel); en
 - er zat een pijlschot in zijn rug.
- Beschrijf voor elk van de vondsten wat deze ons leert over de levenswijze van jagers-verzamelaars.

10. Bekijk afbeelding 3 en lees de tekst over Trijntje.
- Hoe noemen we mensen die opgravingen doen en zoeken naar overblijfselen uit het verleden?
 - Waarom kunnen wetenschappers niet achterhalen welke taal Trijntje sprak?

1.2

De agrarische revolutie

- Hoe zijn de landbouw en landbouwsamenlevingen ontstaan?
- Wat waren de oorzaken voor de agrarische revolutie?
- Wat waren de gevolgen van de agrarische revolutie?
- Hoe dachten de eerste boeren over het leven na de dood?

Een dag in het leven van de eerste boeren: Arak

Arak woont vlak bij een rivier in Mesopotamië. Zijn stam leeft van jagen en verzamelen, maar Arak is iets bijzonders op het spoor: de zaden die hij per ongeluk op de grond had laten vallen, beginnen te ontkiemen. Kleine groene plantjes schieten uit de aarde omhoog. Dit geeft Arak een idee. Wat als hij bewust zaden zou planten en deze zou verzorgen? Misschien zou zijn stam dan altijd genoeg te eten hebben. Arak verzamelt zaden van wilde tarwe en bonen. Hij zoekt een zonnige plek bij de rivier, plant de zaden in nette rijen en bedekt ze voorzichtig met aarde. Elke dag geeft hij ze water en houdt hij de grond vrij van stenen en onkruid. Over een aantal weken zal hij met zijn oogst zijn stam van eten kunnen voorzien.

AGRARISCHE REVOLUTIE

Rond 9000 v.C. begon de manier van leven van de mens heel langzaam te veranderen en ontstond een keerpunt in de geschiedenis. In het Midden-Oosten begonnen kleine groepjes **jagers-verzamelaars** te experimenteren met **akkerbouw**: het verbouwen van gewassen, zoals graan en groente. In plaats van dat mensen afhankelijk waren van het voedsel dat er werd gevonden in de natuur, gingen ze zelf zaaïen en oogsten. Dit was de eerste keer dat mensen de natuur naar hun hand gingen zetten. Daarnaast begon ook een andere ontwikkeling: **veeteelt**. Mensen gingen dieren temmen, fokken, onderhouden en slachten, om zo in hun levensonderhoud te voorzien. Akkerbouw en veeteelt samen noemen we **landbouw**.

Het jagen en verzamelen werd heel geleidelijk vervangen door landbouw en dat veranderde de manier waarop mensen leefden volledig. Om te benadrukken hoe belangrijk deze overgang was, spreken we ook wel van de **agrarische revolutie**. Waar een revolutie meestal een snelle, plotselinge verandering is, duurde het in de agrarische revolutie duizenden jaren voordat grote delen van de wereld volledig over waren op landbouw.

HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: OORZAAK EN GEVOLG

Historici vragen zich niet alleen af *wat* er in het verleden gebeurde, maar ook *waardoor* dingen gebeurden. Als je bezig bent met het beantwoorden van deze waardoor-vraag, dan zoek je naar **oorzaken**. Een oorzaak is iets wat voorafgaat aan een gebeurtenis of ontwikkeling. De ene gebeurtenis zorgt weer voor andere gebeurtenissen. Dat zijn **gevolgen**. Een gevolg is een resultaat of consequentie van een actie, gebeurtenis of situatie.

OORZAKEN VAN DE AGRARISCHE REVOLUTIE

In Mesopotamië (het huidige Irak) gingen mensen voor het eerst aan landbouw doen. Het klimaat verbeterde en was daar heel gunstig: er was steeds meer voedsel te vinden en mensen konden daardoor langer op één plek blijven wonen. Het was dus de moeite om te experimenteren met het bewerken van de grond op deze plaats.

Afb. 1 Een reconstructie van een boerengemeenschap.

Een tweede oorzaak van de agrarische revolutie was de toegenomen kennis over akkerbouw en veeteelt. Mensen leerden hoe ze de grond moesten bewerken en dieren konden houden, waardoor de voedselopbrengst toenam.

GEVOLGEN VAN DE AGRARISCHE REVOLUTIE

Hoewel er een aantal groepen jagers-verzamelaars al op een vaste plek gingen wonen, waren de meeste mensen **nomaden**. Toen mensen aan landbouw gingen doen, bouwden ze bij hun vestigingsplek ook stevigere huizen. De grotten en tenten van de jagers-verzamelaars werden ingeruild voor een vaste woonplaats.

Een tweede gevolg was de bevolkingsgroei. Jagers-verzamelaars konden lastig rondtrekken in grote groepen en met veel kleine kinderen, maar op één vaste woonplaats kon de groeps grootte flink toenemen. Zo groeiden kleine gemeenschappen uit tot dorpen van wel 2000 mensen.

Daarnaast werd er door de boeren meer geproduceerd dan ze nodig hadden en konden sommige mensen zich **specialiseren**. Niet iedereen hoefde op het land te werken of te jagen of verzamelen. Er ontstonden beroepen als handelaar, pottenbakker en kleermaker. Graan moest bijvoorbeeld het hele jaar ergens in worden opgeslagen, en zo ontstond de specialisatie pottenbakken.

Ten vierde kwamen er in de **landbouwsamenleving** steeds grotere verschillen tussen mensen. Sommige boeren waren succesvoller dan andere en hadden een hogere opbrengst. Zij werden dus rijker dan andere boeren. Ook werden in de groeiende dorpen niet alle beslissingen meer met elkaar genomen, maar gingen sommigen de leiding nemen. Zo ontstonden er in landbouwsamenlevingen verschillen in **status**, aanzien en rijkdom (**sociale verschillen**).

Ten slotte kwam er bij sommige stammen een negatieve verandering in de gezondheid. Het was hard werken op het land, in de dorpen werden ziektes

Afb. 2 De stenen van een hunebed wegen enkele tientallen tonnen per stuk. Dat de eerste boeren in Nederland zich inspanden om zulke graven te maken, laat zien hoe belangrijk het begraven van de doden was.

makkelijk overgedragen en het voedsel vanuit de landbouw was veel minder gevarieerd dan wat er voorheen bij elkaar werd gejaagd en verzameld. In het geval van een misoogst hadden deze eerste boeren een groot probleem en was er hongersnood.

DE EERSTE BOEREN IN NEDERLAND

Ongeveer 7000 jaar geleden vestigden zich de eerste boeren in Nederland. In de provincies Drenthe en Groningen liggen hun sporen nog aan de oppervlakte: hunebedden (zie **afb. 2**). Hunebedden zijn stenen grafkamers, waar overleden mensen in werden gelegd. Sommige van deze rotsblokken wegen wel 20.000 kilogram! Dit soort gemeenschappelijke begraafplaatsen zijn in die tijd niet ongevoel: in heel Europa zijn er wel 35.000 gevonden. De vondsten tonen aan dat boeren geloofden in een leven na de dood en het belangrijk vonden dat mensen met voldoende spullen naar het hiernamaals reisden.

Afb. 3 In de hunebedden zijn tientallen mensen begraven. Ze zijn begraven met grafgiften: jachtgerei, sieraden, bijlen, voedsel en minstens vierhonderd potten.

BEGRIPPEN

akkerbouw: het verbouwen van gewassen, zoals graan en groente.

agrarische revolutie: de overgang van jagen en verzamelen naar landbouw als belangrijkste bestaansmiddel.

landbouw: het verbouwen van gewassen (akkerbouw) en het onderhouden van vee (veeteelt) als belangrijkste bestaansmiddel.

landbouwsamenleving: een gemeenschap waarin de meeste mensen leven van het verbouwen van gewassen (akkerbouw) en het houden van vee (veeteelt).

specialisatie: het focussen op één product of vaardigheid.

status: hoe belangrijk of gerespecteerd iemand is binnen een groep of samenleving.

veeteelt: het temmen, fokken, onderhouden en slachten van dieren om in het levensonderhoud te voorzien.

Verwerking

Gebruik afbeelding 1.

- Leg uit wat er anders was aan deze manier van wonen ten opzichte van die van de jagers-verzamelaars.
- Deze mensen zijn niet afhankelijk van wat ze vinden in de natuur, maar verzorgen zelf hun voedsel. Hoe deden ze dat? Noem twee belangrijke begrippen.
- Een 'revolutie' is een snelle verandering met grote gevolgen.
 - Leg uit waarom het begrip **agrarische revolutie** wél een juiste term is.
 - Leg uit waarom het begrip **agrarische revolutie** géén juiste term is.
- Geef van de volgende stellingen aan of het gaat om een **oorzaak** van de agrarische revolutie of een **gevolg**.
 - Er ontstonden sociale verschillen: *oorzaak/gevolg*
 - Mensen gingen zich specialiseren: *oorzaak/gevolg*
 - Het klimaat verbeterde, waardoor mensen langer op één plek bleven wonen: *oorzaak/gevolg*
 - Mensen leerden de natuur beter kennen: *oorzaak/gevolg*
 - De gezondheid van mensen ging achteruit: *oorzaak/gevolg*
- Waarom gingen mensen pas experimenteren met landbouw toen ze langer op één plek bleven wonen?

6. Vergelijk de levenswijze van de jagers-verzamelaars met die van de eerste boeren. Vul het schema hieronder in.

	Jagers-verzamelaars	Eerste boeren
Woonplaats/soort woning Waar woonden deze mensen en in wat voor een soort woning?		
Bestaansmiddelen (= de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien) Met andere woorden: wat voor soort dingen aten deze mensen en hoe kwam zij aan hun voedsel?		
Bezittingen (= de dingen die van jou zijn, waar je eigenaar van bent) Hebben deze mensen veel bezittingen of juist weinig bezittingen? Leg je antwoord uit.		
Omvang van leefgemeenschappen Hoeveel mensen leven er ongeveer samen in één groep (schatting)? Leg uit waarom deze mensen in relatief kleine of relatief grote groepen (konden) wonen.		

Toepassing en inzicht

Bron 1

Een reconstructie van het boerenleven in de prehistorie in Nederland:

Gebruik bron 1.

7. Noem drie gevolgen van de agrarische revolutie die je op bron 1 kunt zien en noem daarbij steeds een beeldelement uit de bron.

Doe het zo:

- Je ziet sieraden, wat betekent dat het aantal bezittingen toenam.
 - Je ziet ... , wat betekent dat ...
8. Veel landbouwsamenlevingen ontstonden langs rivieren. Geef twee redenen waarom dat een handige plaats was om zich te vestigen.
9. Archeologen kunnen niet achterhalen hoe de eerste boeren zelf dachten over hun revolutionaire verandering van de manier van leven. Waarom weten we dat niet?
Geef hiervoor twee redenen.

1.3

Het ontstaan van stedelijke gemeenschappen

- Hoe ontstonden de eerste stedelijke gemeenschappen?
- Wat waren politieke, economische en sociale gevolgen van het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen?
- Hoe is het eerste schrift ontstaan?

Een dag in een groeiende stedelijke gemeenschap: Nebamoen

In de hete woestijn van Gizeh werkt Nebamoen als een van de duizenden arbeiders aan de bouw van de grote piramide van Cheops. Elke dag draagt hij zware stenen naar boven en helpt hij bij het nauwkeurig plaatsen ervan, volgens de instructies van de opzichters. Twintig jaar geleden begonnen arbeiders aan de piramide en nu is het zijn taak om een van de laatste van de ruim drie miljoen rotsblokken te plaatsen. Nebamoen is trots op zijn werk en met het salaris dat hij krijgt kan hij zijn gezin onderhouden. Hij vereert de farao als een god en dankzij de piramide zal farao Cheops bij zijn dood een goede reis naar het hiernamaals krijgen.

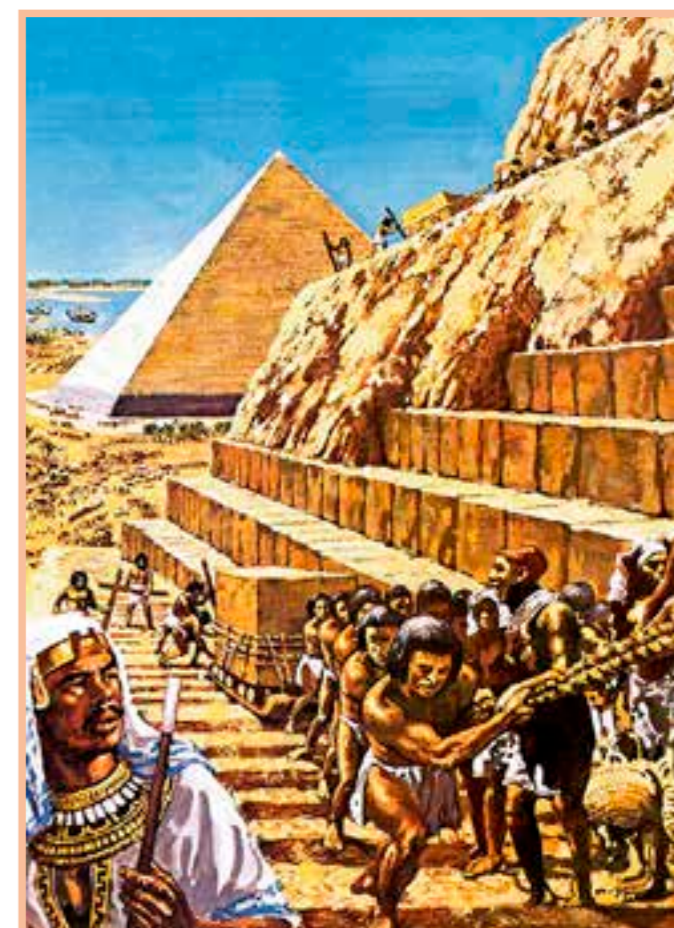
SAMENWERKING IN STEDELIJKE GEMEENSCHAPPEN

De eerste **landbouwsamenlevingen** waren kleine dorpen waar een aantal families bij elkaar woonde. In de loop van duizenden jaren werd de **akkerbouw** steeds verder verbeterd, waardoor er steeds meer voedsel verbouwd kon worden. De bevolking en de dorpen gingen daardoor ook groeien, waardoor het produceren van voedsel nog belangrijker werd.

In veel gebieden was de landbouw afhankelijk van grote rivieren, zoals de Nijl in Egypte. Egypte is een warm, droog land met veel woestijngebieden. Landbouw is dan alleen mogelijk door goede **irrigatie** en afwatering van de akkers. Voor het aanleggen en onderhouden van deze systemen was veel samenwerking vereist, waardoor dorpen die dicht bij elkaar lagen langzaam aan elkaar groeiden. Zo ontstonden de eerste **stedelijke gemeenschappen**: grotere gebieden van dorpen en steden die met elkaar verbonden waren.

POLITIEKE GEVOLGEN

In een stedelijke gemeenschap was een goede organisatie heel belangrijk. Bij het aanleggen van irrigatiewerken moesten mensen aanwezig zijn die het grotere geheel in de gaten hielden en regelden wie wat ging doen. De mensen die toezicht hielden en organiseerden, ontwikkelden zich tot de leiders van de gemeenschap. In Egypte

Afb. 1 De piramides in Egypte werden rond 2500 v.C. gebouwd als graf voor de farao. Duizenden gespecialiseerde arbeiders werkten bijna 20 jaar lang aan het bouwwerk. De piramide van Cheops is met haar 146 meter de hoogste van alle piramides in Egypte.

HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: POLITIEK, ECONOMISCH, SOCIAAL, CULTUREEL

Bij geschiedenis maken we onderscheid tussen de categorieën economisch, politiek, sociaal en cultureel. Deze woorden zijn belangrijk, omdat je ermee kunt aangeven welk onderdeel van het verleden je bestudeert.

- **Politiek:** Politiek gaat over hoe een stad, gebied of land wordt bestuurd. Het gaat over wie aan de macht is en welke wetten en regels gelden. De inwoners moeten die regels en wetten volgen, zoals verkeersregels, en zich houden aan beslissingen die worden genomen door leiders in een land.
- **Economisch:** Economie gaat over geld: waar mensen hun geld mee verdienen en waar ze het aan uitgeven.
- **Sociaal:** Sociaal gaat over hoe mensen met elkaar omgaan. Het gaat over vrienden maken, met familie tijd doorbrengen, en ook over hoe mensen samenwerken in groepen, zoals op school of op het werk.
- **Cultureel:** Cultuur gaat over de gewoontes, tradities en wat een groep mensen denkt. Het omvat dingen zoals de muziek die men mooi vindt, de verhalen die worden verteld en hoe een feest wordt gevierd.

werd de **farao** de hoogste **bestuurder**. Hij maakte de wetten, was legeraanvoerder, de hoogste **priester** en zorgde voor orde en veiligheid. Bij deze belangrijke positie hoorde na zijn dood een eervolle begrafenis: de piramides zijn enorme **monumenten** die tonen hoe belangrijk de farao was.

ECONOMISCHE GEVOLGEN

Boeren werden steeds beter in de landbouw en gingen meer produceren dan ze zelf nodig hadden of op konden eten. Daardoor hoefde niet iedereen meer boer te zijn en konden sommige mensen iets anders gaan doen, zoals pottenbakken of smeden. Deze **gespecialiseerde** arbeiders noemen we **ambachtslieden**. Zij ruilden hun producten tegen voedsel of andere producten. Daardoor ontstond **handel**.

Ook moesten er in een stedelijke gemeenschap allerlei gezamenlijke dingen worden betaald, zoals het onderhouden van de landbouw, het aanleggen van wegen, het bewaken van voorraden of het betalen van

ambtenaren die hielpen bij het bestuur van de gemeenschappen. Het betalen van **belasting** werd daardoor ingevoerd. Van die belasting kon, bijvoorbeeld, de farao de arbeiders betalen voor de bouw van de piramide.

SOCIALE GEVOLGEN

In een stedelijke gemeenschap ontstonden door specialisatie allerlei verschillende beroepen. Sommige van die beroepen werden als belangrijker gezien dan andere. Omdat men dacht dat de goden voor regen en zonneschijn zorgden, kregen **priesters** vaak een hoge **status**. Zij onderhielden het contact met de **goden**. Ook stonden soldaten vaak hoger in aanzien dan boeren, omdat zij de gemeenschap beschermden. Zo ontstond een samenleving met sociale verschillen, waarin je status was gebaseerd op macht, aanzien of rijkdom. Helemaal bovenaan de ladder stond de farao en slaafgemaakten hadden het minste aanzien.

CULTURELE GEVOLGEN

Die nieuwe beroepen en statussen leidden tot allerlei verschillende gewoontes. Priesters gingen zich anders kleden en soldaten gingen zich anders gedragen dan mensen uit andere lagen van de samenleving. De ambachtslieden werden steeds beter en bedachten steeds weer andere versieringen voor hun voorwerpen. Zo werd de **cultuur** vanaf de eerste stedelijke gemeenschappen steeds uitgebreider. Cultuur staat nooit vast en verandert met de tijd en de mensen mee.

HET EERSTE SCHRIFT

Een aantal stedelijke gemeenschappen, bijvoorbeeld in Egypte, ontwikkelden een eigen schrift. Voor het bestuur waren inkomsten nodig en er moest heel precies worden bijgehouden wie al hoeveel belasting had betaald. De Egyptische ambtenaren gebruikten daarvoor sinds ongeveer 3100 v.C. het **hiërogliefenschrift**. Dit was nog geen schrift met letters, maar met tekeningen.

De ontwikkeling van het schrift was een van de belangrijkste ontdekkingen van de mens. De mens kon nu opschrijven wat hij meemaakte of belangrijk vond. Met de uitvinding van het schrift in het Midden-Oosten, tussen 4000 en 3000 v.C., eindigde in veel gebieden de **prehistorie**. Sindsdien hebben we namelijk ook geschreven bronnen en kunnen we veel meer te weten komen over de geschiedenis. In Nederland werd het schrift pas door de Romeinen geïntroduceerd, bijna drieduizend jaar nadat men in het Midden-Oosten al las en schreef.

Afb. 2 Vroege schriften ontwikkelden zich wereldwijd. Links zie je het spijkerschrift uit Mesopotamië (3500 v.C.), in het midden de hiërogliefen uit Egypte (3100 v.C.) en rechts het orakelbottenschrift (1250 v.C.), een voorloper van het Chinees.

Niet alleen in Egypte groeiden stedelijke gemeenschappen uit tot **beschavingen**. In Mesopotamië, gelegen tussen de rivieren de Tigris en de Eufraat, was de opkomst van de Sumeriërs rond 3500 v.C. De Sumeriërs ontwikkelden met het spijkerschrift het eerste schrift ter wereld. Ook in China, India

en Midden- en Zuid-Amerika ontstonden beschavingen. Ondanks dat er geen enkel contact tussen de groepen was, zijn er gemeenschappelijke kenmerken, zoals stedelijke ontwikkeling, schrift, georganiseerd bestuur en hoogstaande kunst en technologie.

BEGRIPPEN

ambtenaar: iemand in dienst van de overheid die helpt bij het bestuur.

belasting: bijdrage van de bevolking om gezamenlijke kosten mee te betalen.

beschaving: een ontwikkelde groep mensen die samenleven en werken, met regels, gebouwen, kunst en cultuur.

bestuurder: iemand die leiding geeft aan een groep mensen of organisatie en beslissingen neemt om alles goed te laten verlopen.

farao: koning van Egypte. De farao was de hoogste bestuurder van het land.

goden: wezens met bovennatuurlijke krachten waar mensen in geloven en die ze vereren.

handel: het kopen en verkopen van producten.

hiërogliefenschrift: het schrift in het oude Egypte. Het hiërogliefenschrift bestond nog niet uit letters, maar uit tekens.

irrigatie: het aanvoeren van water naar land om gewassen te helpen groeien.

monument: een groot en belangrijk bouwwerk of beeld dat is gemaakt om een persoon, gebeurtenis of tijdperk te eren en in herinnering te houden.

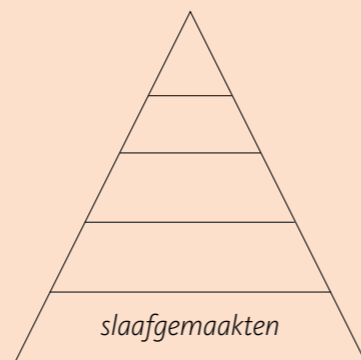
priester: iemand die verbinding legt tussen de goden en de mensen.

stedelijke gemeenschap: steden waar mensen met verschillende beroepen gingen samenwonen.

Verwerking

- De bouw van een piramide was niet mogelijk bij de levenswijze van jagers-verzamelaars. Geef drie redenen waarom dat niet mogelijk was.
Doe het zo:
Reden 1 heeft te maken met een nomadisch bestaan, want
Reden 2 heeft te maken met specialisatie, want
Reden 3 heeft te maken met sociale verschillen, want
- Vul de categorieën *politiek*, *economisch*, *cultureel* en *sociaal* in op de juiste plek.
 - De farao was de hoogste bestuurder van Egypte =
 - Priesters onderhielden het contact met de goden =
 - Om de farao te helpen bij het bestuur, werden er ambtenaren aangesteld =
 - Architecten kregen bij de bouw van de piramide een belangrijker graf dan gewone arbeiders =
 - Om de bouw van de piramide te bekostigen, ging de farao belasting innen =
 - De bouw van de piramides tonen een sterk geloof in het leven na de dood =
- Zet de volgende gebeurtenissen in chronologische volgorde, van vroeger naar later.
 - Kleine dorpjes groeien samen tot een stedelijke gemeenschap.
 - Het eerste schrift wordt uitgevonden om de belastingopbrengsten bij te houden.
 - In het Midden-Oosten gaan enkele groepen jagers-verzamelaars voor het eerst met landbouw experimenteren.
 - In Nederland eindigt de prehistorie met de introductie van het schrift door de Romeinen.
 - Sommige mensen ontwikkelen zich tot leider van de gemeenschap.
- Leg uit dat het ontstaan van stedelijke gemeenschappen van invloed was op het ontstaan van handel.
- Teken een piramide. Zet de volgende sociale lagen in de juiste volgorde. De bevolkingsgroep met het minste aanzien staat onder in de piramide:

*priesters,
de hoogste bestuurders,
slaafgemaakten,
boeren,
ambachtslieden*

- Met welk doel zouden ambtenaren precies opschrijven wat de oogst van de boeren was?
- Waarom stonden priesters zo hoog op de sociale ladder van de Egyptenaren?

Toepassing en inzicht

Bron 1

Een tekening van Egyptenaren aan het werk:

Gebruik bron 1.

- Welke sociale laag zie je hier aan het werk? Leg je antwoord uit.

Gebruik nogmaals bron 1.

- Hoe droeg deze sociale laag bij aan de cultuur van de Egyptenaren?

Bron 2

De grafkamer van Toetanchamon werd in 1922 ontdekt door de Britse archeoloog Howard Carter. In de grafkamer vond hij een gouden masker. Het masker van Toetanchamon is tentoongesteld in het Egyptisch Museum in Caïro. Een foto van het gouden masker:

Gebruik bron 2.

- Dit gouden masker van Toetanchamon bewijst dat er in Egypte specialisatie en sociale verschillen waren. Leg voor beide begrippen (specialisatie en sociale verschillen) uit hoe je die kunt zien aan het masker.

Leerdoelen tijdvak 1

1.1 Hoe zag het leven van jagers-verzamelaars eruit?

- Hoe verliep de ontwikkeling tot de moderne mens?
- Waarom leefden jagers-verzamelaars als nomaden?
- Wat weten we zonder geschreven bronnen van de prehistorie?

1.2 Hoe zijn de landbouw en landbouwsamenlevingen ontstaan?

- Wat waren de oorzaken voor de agrarische revolutie?
- Wat waren de gevolgen van de agrarische revolutie?
- Hoe dachten de eerste boeren over het leven na de dood?

1.3 Hoe ontstonden de eerste stedelijke gemeenschappen?

- Wat waren politieke, economische en sociale gevolgen van het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen?
- Hoe is het eerste schrift ontstaan?

Vragen tijdvak 1

1. Zet de gebeurtenissen in chronologische volgorde, van vroeger naar later.
 - a. In het Midden-Oosten gaan voor het eerst mensen experimenteren met landbouw.
 - b. De mensen op de wereld trekken rond en leven als jager-verzamelaar.
 - c. Het hiërogliefenschrift wordt ontwikkeld in Egypte.
 - d. Kleine dorpjes groeien uit tot stedelijke gemeenschappen.
 - e. In Nederland eindigt de prehistorie dankzij de Romeinen.
2. Hieronder staan zes manieren van leven. Geef steeds aan of deze kenmerken bij de jagers-verzamelaars (J) hoort of bij de eerste boeren (B). Noteer alleen de cijfers en letters.

	1. Houden tamme geiten.
	2. Trekken rond.
	3. Wonen in huizen van hout, steen of gedroogde klei.
	4. Wonen in tenten.
	5. Eten veel bessen, noten en andere eetbare planten.
	6. Gebruiken voorraadpotten van aardewerk.

3. Hieronder vind je een tekst waarin vier woorden ontbreken. Kies de juiste begrippen en vul die in op de lege plekken. Let op: er blijven twee woorden over.

beschaving, hiërogliefenschrift, irrigatie, veelteelt, belasting, ambtenaren

Om het hele jaar voldoende water te hebben, legden de Egyptenaren dijken, waterbekkens en kanaaltjes aan. Deze manier van landbouw bedrijven heet (1). Om zeker te zijn dat de dijkjes en kanalen goed werden onderhouden, was een bestuur nodig. De farao werd daarbij geholpen door (2). De Egyptenaren moesten gehoorzamen aan de farao en betaalden hem een deel van de oogst als (3). Om alles heel precies bij te houden werd rond 3100 v.Chr. het (4) uitgevonden.

Bron 1

Deze vaas is gevonden in de stad Uruk in Mesopotamië. Er staan afbeeldingen op van de vruchtbaarheidsgodin Inana. Zij was de belangrijkste godin van de stad.

Bekijk bron 1.

4. Leert deze bron ons iets over de cultuur, politiek, economie of sociale verhoudingen in Uruk? Leg je antwoord uit.

Sporters uit de oudheid afgebeeld op een vaas.

Femke Bol tijdens de Olympische Zomerspelen van 2024 nadat Nederland goud op de estafette behaalde.

Sinds 1884 staat de *Nikè* in het Louvre in Parijs.

Voor het nummer *Apeshit* (2018) nam zangeres Beyoncé haar videoclip op voor het beeld van *Nikè*, terwijl ze zelf de overwinningsgodin nadeed.

Het bekende sportmerk Nike dankt niet alleen de naam aan de beroemde Griekse godin; ook het logo is geïnspireerd op Nikè's wapperende vleugel.

► Toen en nu

Vanaf de 8e eeuw v.C. konden mannelijke sporters uit heel Griekenland deelnemen aan de Olympische Spelen. De Spelen werden toen gehouden ter ere van oppergod Zeus. Tegenwoordig zijn de Spelen vooral om de onderlinge banden tussen landen wereldwijd te versterken.

Tijdvak 2 Grieken en Romeinen

Romeinen

► Boeren stichten eerste steden < 3.000 v.C.

► Het **jodendom** ontstaat als eerste **monotheïstische** religie (2.6).

► De **nederzetting** Rome wordt in Italië gesticht.

► **Caesar** roept zichzelf uit tot **dictator** van Rome, maar hij wordt in 44 v.C. vermoord door senatoren die de macht bij de senaat willen houden.

► Na een nieuwe burgeroorlog trekt **Augustus** in 27 v.C. de macht naar zich toe, en kroont zichzelf tot eerste **keizer** van het Romeinse Rijk (2.4). Terwijl Augustus aan de macht is, wordt **Jezus Christus** geboren in de Romeinse provincie Judea. Jezus is zelf **joods**, maar komt met een leer die zou uitgroeien tot een nieuwe religie: het **christendom** (2.6).

► In 391 maakt keizer Theodosius I het christendom de staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk.

► De **val van het Romeinse Rijk** (476).

1.500 v.C.

1.000 v.C.

500 v.C.

0

500 n.C.

► GRIEKEN

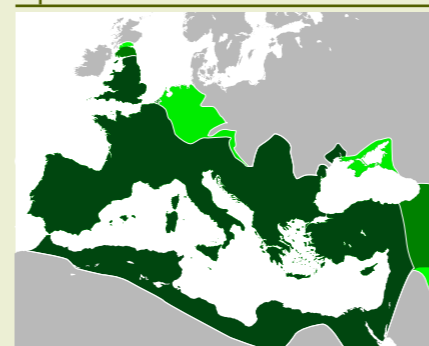
► ROMEINEN

► Vanaf 800 v.C. ontwikkelen in Griekenland veel grotere steden een eigen bestuursvorm (2.1). Deze **stadstaten** experimenteerden met monarchie, aristocratie, dictatuur, en rond 500 v.C. ontstaat in Athene de eerste **democratie**.

► In Athene vereert men de goden in **tempels** op de Akropolis, de hoogste heuvel van de stad (2.3). Naast deze **mythologische verklaring van de wereld** ontstaat er door **filosofie** ook een **wetenschappelijke manier van denken** (2.2).

► Rome verandert van een **monarchie** in een **republiek** (2.4). In plaats van dat één man, de **koning**, de macht heeft, ligt die vanaf nu in handen van een grotere groep, de **senaat**.

► In 117 bereikt het Romeinse Rijk zijn hoogtepunt onder keizer Trajanus.

► De Romeinen veroveren grote gebieden van Europa in veldtochten. Zo **romaniseren** ze deze **provincies** (2.5). Voor iedere overwinning wordt een triomfboog ter ere van de keizer gebouwd, zoals deze uit 315 voor Constantijn. Constantijn was ook de eerste keizer die zichzelf tot het christendom bekeerde.

2.1

Burgerschap en politiek in de Griekse stadstaten

1. Hoe organiseerden de Grieken hun politiek en burgerschap?
2. Op welke manier was het landschap van Griekenland bepalend voor het bestuur van dit gebied?
3. Hoe werkte de democratie in Athene in de 5^e eeuw voor Christus?
4. Wat zijn overeenkomsten en verschillen tussen de Atheense democratie en de democratie in Nederland?

Een dag uit het leven van een burger in een Griekse stadstaat: Perikles

Perikles is een belangrijk staatsman in de stadstaat Athene. Vol spanning loopt hij naar de volksvergadering. Hij weet dat hij de Atheense mannen in de volksvergadering ervan moet overtuigen dat een andere stadstaat, Sparta, een bedreiging vormt voor de Atheense democratie. Misschien is een oorlog wel onvermijdelijk. En als dat zo is, moeten de Atheners stevige muren bouwen om zich te beschermen tegen het Spartaanse leger. Dat leger staat namelijk bekend als het krachtigste in heel Griekenland... Hij rilt bij de gedachte dat de stad aangevallen zou worden. Ze kunnen misschien beter zelf eerst een aanval inzetten! Maar hij weet ook dat hij in z'n eentje niks kan beginnen. Hij moet zijn voorstellen voorleggen aan de rest van de stad. In Athene worden alle beslissingen namelijk genomen door het volk. Athene was een democratie.

HET ONTSTAAN VAN STADSTATEN IN HET OUDE GRIEKENLAND

Griekenland bestaat uit hoge bergen, steile heuvels en veel eilanden omringd door zee. Dat was vroeger niet anders. Het landschap van Griekenland had op deze manier een grote invloed op de mensen die er leefden. Het was simpelweg te ingewikkeld voor één persoon om dit hele land te besturen. Op verschillende plekken in Griekenland ontstonden er daarom **stadstaten**: steden die een eigen bestuur hadden. Sommige stadstaten werden bestuurd door één koning, dat noemen we een **monarchie**. In andere stadstaten hadden mannen van adel de macht, een **aristocratie**. Vrouwen waren zelden tot nooit betrokken bij het bestuur van een stadstaat.

DEMOCRATIE IN DE STADSTAAT ATHENE

De stadstaat Athene had een voor die tijd wel heel bijzondere bestuursvorm. In Athene mochten alle mannelijke **burgers** boven de 18 jaar meedenken over belangrijke politieke beslissingen. Dat deden ze door te **stemmen** in de **volksvergadering**. Dit noemen we een **directe democratie**. Vrouwen, slaafgemaakten, maar ook mannen die van buiten Athene kwamen, mochten daarentegen niet meedoen.

Alle mannelijke Atheense burgers konden via **loting** gekozen worden om deel te nemen aan het dagelijks bestuur, dat werd de Raad van 500 genoemd. Dat waren 500 mannen die voor een bepaalde periode de stad moesten besturen. Omdat bij loting iedereen evenveel kans maakte om gekozen te worden, vonden de Atheners dat de meest democratische manier van het kiezen van hun politieke leiders. Alleen voor de baan van legeraanvoerder werd niet geloot. Die werd door de volksvergadering gekozen.

Afb. 1 Een kaartje van alle Griekse stadstaten rondom de Middellandse Zee.

Afb. 2 Een stuk scherf uit de 5e eeuw v.C. met de naam van Aristeidés erop gekerfd.

Als Atheners dachten dat iemand in z'n eentje alle macht wilde grijpen, kon de volksvergadering ervoor kiezen een **schervengericht** te houden. Hierbij werden de namen van mensen die te machtig waren op potscherven geschreven. Degene wiens naam het vaakst op een potscherf geschreven werd, werd voor tien jaar uit Athene verbannen.

Afb. 3 De Tweede Kamer van Nederland. Hier debatteren politici over het juiste bestuur voor Nederland. In de Tweede Kamer zitten 150 politici, die het volk vertegenwoordigen.

NEDERLAND, ATHENE EN DE DEMOCRATIE

De democratie is in Europa nog steeds de meest voorkomende vorm van bestuur. Een overeenkomst tussen de democratie van Athene en van Nederland is dat niet één persoon of een klein groepje bepaalt wat er in de politiek moet gebeuren, maar dat alle burgers een stem hebben.

De Nederlandse democratie is wel net iets ingewikkelder dan die van de Atheense stadstaat. Er zijn dan ook enkele verschillen. Omdat Nederland een stuk groter is dan Athene, hebben we een **indirecte democratie**: elke vier jaar mogen alle volwassen Nederlanders stemmen op de politicus die zijn/haar standpunten het beste vertegenwoordigt. Na het stemmen komen 150 **politici** in de **Tweede Kamer** terecht, die wetten en beslissingen maken over Nederland. De politici die die plannen uitvoeren zijn de **ministers** en **staatssecretarissen**. Zij vormen samen het **kabinet** en zijn verantwoordelijk voor het bestuur van Nederland.

De vorm van democratie die we vandaag de dag in Nederland hebben, komt uit 1848 – ruim 7 eeuwen na het Atheense voorbeeld! De politicus Johan Rudolf Thorbecke heeft deze vorm destijds bedacht. Sindsdien is de democratie nog wel een aantal keer aangepast. Zo hebben alle mannen pas sinds 1917 stemrecht. En pas in 1919 mochten ook alle vrouwen stemmen.

BEGRIPPEN

aristocratie: een bestuur waarbij een klein groepje mensen van adel de macht heeft.

burgers: inwoners van een stad met burgerrecht.

chronologische volgorde: gebeurtenissen geordend van oud naar nieuw.

directe democratie: alle burgers mogen zelf direct stemmen over een wetsvoorstel.

grondwet: de belangrijkste wetten van een land.

indirecte democratie: een vorm van democratie waarbij je als burger van een land niet direct stemt over de wetsvoorstellen, maar je iemand kiest die namens jou stemt over wetsvoorstellen.

kabinet: alle ministers en staatssecretarissen samen.

loten: willekeurig kiezen.

ministers en staatssecretarissen: de belangrijkste bestuurders van een land.

monarchie: een bestuur met een koning.

politicus (meervoud: **politici**): iemand die een land of een stad bestuurt.

schervengericht: een stemming waarbij Atheense burgers iemand uit Athene konden stemmen door iemands naam op een potscherf te zetten.

stadstaten: steden met een eigen bestuur.

stemmen: je mening of keuze doorgeven over een bepaald onderwerp of persoon, bijvoorbeeld op een briefje of door je hand op te steken.

tijdbalk: een balk of lijn waar je gebeurtenissen op plaatst.

Tweede Kamer: hierin zitten de politici die rechtstreeks door het Nederlandse volk zijn gekozen om wetten en beslissingen te maken.

volksvergadering: een bijeenkomst waarbij alle burgers van een stad mogen stemmen over de politiek.

Verwerking

- Hieronder staan vijf ontwikkelingen in de democratie in Athene en in Nederland. Zet deze gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later.
 - De politicus Johan Rudolf Thorbecke ontwerpt de Nederlandse democratie.
 - In Athene ontstaat een bestuursvorm waarbij alle mannelijke burgers mogen stemmen.
 - In Nederland krijgen alle volwassen mannen stemrecht.
 - In Griekenland ontstaan er in verschillende steden verschillende bestuursvormen.
 - In Nederland krijgen alle volwassen vrouwen stemrecht.
- Leg uit wat het landschap van Griekenland te maken had met het ontstaan van stadstaten.

- Zoek bij elkaar:

bestuursvorm	macht
a. democratie	1. koning
b. aristocratie	2. volk
c. monarchie	3. adel

- Kruis aan welke begrippen met Atheense democratie te hebben, en omcirkel welke begrippen bij de Nederlandse democratie passen.
 - directe democratie
 - grondwet
 - indirecte democratie
 - loting
 - kabinet
 - schervengericht

- Leg uit waarom de Atheners loten een geschikte manier vonden om hun leiders te kiezen.
 - Voor welke functie werd niet geloot? Waarom zouden de Atheners daar een uitzondering voor maken?
- Noem een reden waarom wij in Nederland democratie de eerlijkste bestuursvorm vinden.
- Geef voor elk van deze jaartallen aan waarom ze belangrijk zijn voor de Nederlandse democratie.
 - 1848
 - 1917
 - 1919

Toepassing en inzicht

- Vergelijk het bestuur van Athene met dat van Nederland door de Raad van 500 met het kabinet te vergelijken.

Vul het onderstaande schema in:

	Raad van 500	Kabinet
Overeenkomst		
Verschil		

- Vergelijk nu de Atheense volksvergadering en de Tweede Kamer.

Vul het onderstaande schema in:

	Volksvergadering	Tweede Kamer
Overeenkomst		
Verschil		

Bron 1

In Griekenland werd het schervengericht gebruikt. Een van de slachtoffers daarvan was, in 482 v.C., Aristideides (zie **afb. 2**), een Atheense burger die voor tien jaar uit Athene werd verbannen. Over hem werd het volgende gezegd:

... maar uiteindelijk wekte hij (= *Aristeides*) jaloezie op, in het bijzonder toen Themistocles (*een Atheense generaal*) een gerucht onder het volk verspreidde dat hij (= *Aristeides*), door over alle zaken in het geheim te beslissen en recht te spreken, de volksrechtbanken had vernietigd en stiekem bezig was de weg vrij te maken voor een alleenheerschappij, zonder dat anderen hem in de gaten zouden houden.

Gebruik bron 1.

- Leg aan de hand van deze bron uit dat het schervengericht de Atheense democratie kan beschermen maar ook kan verzwakken.

2.2

Griekse goden, filosofen en wetenschappers

1. Op welke verschillende manieren keken de Grieken tegen de wereld aan?
2. Wat is het verschil tussen een mythologische en een rationeel-wetenschappelijke verklaring van de wereld?
3. Wie waren de belangrijkste filosofen in Griekenland en wat waren hun denkbeelden?
4. Wie waren de belangrijkste wetenschappers in Griekenland en wat waren hun ontdekkingen?

Een dag onder filosofen en wetenschappers: Alexandros

Toen Alexandros klein was, liep hij eens met zijn vader over de *agora* (markt) en zijn ze de grote filosoof Socrates tegengekomen. Daar weet hij zelf eigenlijk niks meer van, maar als iemand het hem vraagt, doet hij alsof hij het zich nog perfect kan herinneren. Alexandros vertelt het verhaal maar al te graag, maar wat hij nog leuker vindt, is dat hij binnenkort naar de academie mag gaan, de school waar hij met andere slimme jongemannen zal praten over de filosofie van Socrates.

GRIEKSE GODEN EN MYTHOLOGIE

De Griekse stadstaten hadden misschien niet allemaal hetzelfde bestuur, maar voelden zich wel met elkaar verbonden. Dat kwam doordat ze een taal, schrift, bouwkunst, geloof en belangrijke feesten zoals de Olympische Spelen met elkaar deelden. Voor de Grieken was **religie** een belangrijk onderdeel van hun leven. Grieken geloofden niet in één god, maar in meerdere goden die allemaal een eigen functie hadden. Dat noemen we **polytheïsme**. De twaalf belangrijkste goden van de Grieken woonden op de heuvel de Olympus: de Olympische goden, met als oppergoed Zeus.

Er bestonden veel verschillende verhalen over de Griekse goden en helden. Die verhalen samen noemen we **mythologie**. Volgens de Grieken hadden de goden direct invloed op het menselijk leven en moesten de goden daarom ook gunstig gestemd worden (tevreden worden gehouden). Dat noemen we een **mythologische verklaring van de wereld**.

HET ONTSTAAN VAN LOGISCH REDENEREN

Inwoners van de Griekse stadstaten begonnen niet alleen na te denken over wat de beste bestuursvorm was (zie 2.1), maar ook over hoe ze de wereld om hen heen moesten begrijpen. Dit was een belangrijke verandering, omdat mensen niet langer alleen naar de goden keken

Afb. 1 Hier zien we twee van de twaalf Olympische goden: de tweeling Apollo (links) en Artemis. Apollo, afgebeeld met een lier in de hand, was de god van de kunst en muziek. Tot hem bedden schrijvers, kunstenaars, dansers en musici ter inspiratie. Maar ook artsen, want Apollo was eveneens geneesheer. Artemis was de godin van de jacht en natuur en droeg vaak een pijl en boog. Ook beschermde ze kinderen en met name jonge vrouwen.

voor wat er op aarde gebeurde. In plaats daarvan probeerden **filosofen** met logisch nadenken en redeneren verklaringen te vinden voor de vragen die zij hadden. Welke vragen dat waren, lees je hieronder. Door met elkaar te praten en te debatteren hebben de Griekse filosofen de basis gevormd voor onze **wetenschappelijke manier van denken**.

Afb. 2 De school van Athene is een muurschildering van de schilder Rafael uit het begin van de 16e eeuw. Op deze schildering staan de beroemdste filosofen en wetenschappers van de oudheid, die dus ook bijna 2000 jaar later door Rafael nog bewonderd werden. In het midden staan Plato (links) en Aristoteles (rechts), een leerling van Plato. Links van Plato is Socrates afgebeeld.

Atheense jongens naartoe konden gaan om met hem na te denken over het leven en de maatschappij. Daarnaast schreef hij zijn ideeën (en die van Socrates) op, zodat iedereen ze kon lezen.

GRIEKSE FILOSOFEN

Twee belangrijke filosofen uit die tijd waren Socrates en Plato, beide uit Athene afkomstig. Socrates stond bekend om zijn **'socratische methode'**. In plaats van antwoorden te geven op de vragen die hem gesteld werden, stelde hij vragen om anderen aan te moedigen zélf na te denken. Hij geloofde dat door doorvragen (steeds maar vragen blijven stellen), mensen tot betere antwoorden konden komen. Socrates hield zich niet bezig met alledaagse dingen, maar met grote vraagstukken, zoals: wat is moed? Wat is rechtvaardigheid? Wat is schoonheid?

Socrates was geen groot voorstander van de Atheense **democratie**. Hij was bang dat de meeste inwoners van Athene eigenlijk niet genoeg van de politiek af wisten om erover te stemmen. Uiteindelijk namen veel leerlingen van Socrates dat idee over. Daardoor werd Socrates aangeklaagd voor het 'verpesten van de jeugd' en het 'niet eren van de Griekse goden'. Socrates werd uiteindelijk ter dood veroordeeld en stierf door het drinken van de gifbeker.

Socrates heeft tijdens zijn leven zelf niks opgeschreven, maar zijn ideeën werden later opgeschreven door zijn leerling Plato. Plato was zelf ook een belangrijke filosoof. Om mensen ertoe aan te zetten ook te gaan filosoferen, richtte Plato een **academie** op: een school waar

GRIEKSE WETENSCHAPPERS

Deze logische manier van redeneren zorgde er niet alleen voor dat Griekenland de plek was waar belangrijke filosofen hun ideeën konden vormgeven, maar ook op het gebied van de wiskunde, geneeskunde en astronomie werden er grote ontdekkingen gedaan. Volgens de Griekse arts Hippocrates waren ziektes geen straf van de goden, maar moest er een biologische oorzaak zijn. Dat betekende volgens hem dat artsen de juiste behandeling voor een patiënt moesten zoeken, in plaats van te bidden tot de goden om genezing. Nog steeds leggen artsen vandaag de dag een belofte af dat ze zorgzaam, respectvol met een patiënt omgaan. Dit wordt de **eed van Hippocrates** genoemd, omdat hij daarvoor de basis heeft gelegd.

Ook in de wiskunde en natuurkunde waren Grieken in de oudheid al ver ontwikkeld. Zo was Eratosthenes de eerste die de omtrek van de aarde met een behoorlijke nauwkeurigheid wist te berekenen. Archimedes kon al berekenen hoeveel kracht er nodig was om iets met een hefboom op te tillen. Pythagoras formuleerde een stelling waardoor de lengte van de zijden van een driehoek te berekenen waren. Deze ontdekkingen staan aan de basis van de natuurkunde en de wiskunde en worden ook nu nog op de middelbare school onderwezen.

HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: PRIMAIRE EN SECUNDAIRE BRONNEN

Iemand die onderzoek doet naar de geschiedenis heet een **historicus**. Een historicus gebruikt voor het onderzoek **bronnen**. We weten inmiddels dat er **geschreven** en **ongeschreven bronnen** zijn, maar historici onderscheiden ook **primaire** en **secundaire** bronnen. Een primaire bron is een bron die direct te maken heeft met de gebeurtenis die je onderzoekt. Dat kan dus iemand zijn die de gebeurtenis zelf heeft meegemaakt, maar het kan ook een voorwerp zijn uit de tijd die je onderzoekt. Een secundaire bron komt niet uit de tijd zelf of heeft de gebeurtenis niet persoonlijk meegemaakt, maar geeft wel informatie over de gebeurtenis. Dat kan dus bijvoorbeeld een historische documentaire zijn, maar ook dit schoolboek!

Afb. 3 Voorbeeld van een primaire bron: de Oude Athenatempel ter ere van de Griekse godin Athena Polias op de Akropolis in Athene.

BEGRIPPEN

academie: een plek waar je wetenschappelijk onderwijs kunt volgen.

bron: iets dat of iemand die informatie geeft over het verleden.

eed van Hippocrates: de belofte dat artsen zorgzaam en respectvol met patiënten zullen omgaan.

filosoof: iemand die door middel van logisch redeneren verklaringen probeert te geven voor wat er in de wereld gebeurt.

historicus: iemand die onderzoek doet naar de geschiedenis.

mythologie: alle verhalen over goden en helden.

mythologische verklaring: aan de hand van goden verschijnselen in de wereld verklaren.

primaire bron: een bron die direct betrekking heeft op een bepaalde gebeurtenis.

polytheïsme: het geloof in meerdere goden.

religie: godsdienst

secundaire bron: een bron waaruit je informatie over een bepaalde gebeurtenis kunt afleiden, maar die niet direct betrekking heeft op die gebeurtenis.

socratische methode: tot nieuwe inzichten komen door middel van doorvragen.

wetenschappelijke manier van denken: door middel van logisch redeneren verschijnselen in de wereld verklaren.

TIJDVAK 2
GRIEKEN EN ROMEINEN

2.2

Griekse goden, filosofen en wetenschappers

1. Op welke verschillende manieren keken de Grieken tegen de wereld aan?
2. Wat is het verschil tussen een mythologische en een rationeel-wetenschappelijke verklaring van de wereld?
3. Wie waren de belangrijkste filosofen in Griekenland en wat waren hun denkbeelden?
4. Wie waren de belangrijkste wetenschappers in Griekenland en wat waren hun ontdekkingen?

Een dag onder filosofen en wetenschappers: Alexandros
Toen Alexandros klein was, liep hij eens met zijn vader over de *agora* (markt) en zijn ze de grote filosoof Socrates tegengekomen. Daar weet hij zelf eigenlijk niks meer van, maar als iemand het hem vraagt, doet hij alsof hij het zich nog perfect kan herinneren. Alexandros vertelt het verhaal maar al te graag, maar wat hij nog leuker vindt, is dat hij binnenkort naar de academie mag gaan, de school waar hij met andere slimme jongemannen zal praten over de filosofie van Socrates.

GRIEKSE GODEN EN MYTHOLOGIE
De Griekse stadstaten hadden misschien niet allemaal hetzelfde bestuur, maar voelden zich wel met elkaar verbonden. Dat kwam doordat ze een taal, schrift, bouwkunst, geloof en belangrijke feesten zoals de Olympische Spelen met elkaar deelden. Voor de Grieken was **religie** een belangrijk onderdeel van hun leven. Grieken geloofden niet in één god, maar in meerdere goden die allemaal een eigen functie hadden. Dat noemen we **polytheïsme**. De twaalf belangrijkste goden van de Grieken woonden op de heuvel de Olympus: de Olympische goden, met als oppergod Zeus.
Er bestonden veel verschillende verhalen over de Griekse goden en helden. Die verhalen samen noemen we **mythologie**. Volgens de Grieken hadden de goden direct invloed op het menselijk leven en moesten de goden daarom ook gunstig gestemd worden (tevreden worden gehouden). Dat noemen we een **mythologische verklaring van de wereld**.

Afb. 1 Hier zien we twee van de twaalf Olympische goden: de tweeling Apollo (links) en Artemis. Apollo, afgebeeld met een lier in de hand, was de god van de kunst en muziek. Tot hem boden schrijvers, kunstenaars, dansers en musicus ter inspiratie. Maar ook artsen, want Apollo was eveneens geneesheer. Artemis was de godin van de jacht en natuur en droeg vaak een pijl en boog. Ook beschermde ze kinderen en met name jonge vrouwen.

voor wat er op aarde gebeurde. In plaats daarvan probeerden **filosofen** met logisch nadenken en redeneren verklaringen te vinden voor de vragen die zij hadden. Welke vragen dat waren, lees je hieronder. Door met elkaar te praten en te debatteren hebben de Griekse filosofen de basis gevormd voor onze **wetenschappelijke manier van denken**.

Afb. 4 Voorbeeld van een secundaire bron: de pagina uit je schoolboek waarop het polytheïstische geloof van de Grieken wordt uitgelegd.

Verwerking

1. Geef aan of onderstaande verklaringen 'mythologisch' of 'wetenschappelijk' zijn. Zet een M of een W achter elke letter.
 - a. Omdat Zeus woedend is, dondert en bliksemt het op aarde.
 - b. Volgens Aristoteles waren de vier belangrijkste elementen vuur, water, aarde en lucht.
 - c. Democritus zegt dat de wereld is opgemaakt uit kleine ondeelbare deeltjes, atomen genoemd.
 - d. De Griekse legeraanvoerder was vergeten om een offer te brengen aan de god Apollo, waardoor de pest zich onder de Griekse soldaten verspreidde.
 - e. De god Poseidon steekt met een drietand in de grond, waardoor hij een aardbeving veroorzaakt.

5. Zoek de juiste filosoof bij de bijbehorende gebeurtenis.

a. Archimedes	1	moest de gifbeker drinken
b. Socrates	2	berekende hoeveel kracht er nodig was om een hefboom op te tillen
c. Hippocrates	3	richtte de allereerste school op voor filosofen
d. Plato	4	zocht naar de juiste behandeling voor ziektes
e. Eratosthenes	5	berekende de omtrek van de aarde

2. De Griekse stadstaten hadden allemaal een eigen bestuur, maar hadden wel veel andere overeenkomsten. Noem drie overeenkomsten waaruit blijkt dat de Grieken een vergelijkbare cultuur hadden.

3. Leg uit wat we verstaan onder een wetenschappelijke manier van denken en waarin die verschilt van een mythologische manier.

4. Socrates en Plato worden gezien als de twee belangrijkste filosofen uit de oudheid.
 - a. Wat zijn filosofen?
 - b. Leg uit wat we verstaan onder de 'socratische methode'.
 - c. In tegenstelling tot Socrates probeerde Plato veel actiever zijn filosofie te verspreiden. Geef hier twee voorbeelden van.

6. In onderstaande tekst ontbreken een aantal begrippen die je in dit hoofdstuk hebt geleerd. Vul deze begrippen in.

Mari en Reshtina doen historisch onderzoek naar de Griekse filosoof Socrates. Mari en Reshtina zijn allebei (1). Ze maken voor hun onderzoek gebruik van (2). Daarvoor bestuderen ze allerlei boeken en websites over Socrates. Dit zijn (3) bronnen voor hun onderzoek. De filosoof Plato was een leerling van Socrates, die veel tijd met hem doorbracht en van alles over hem opschreef. Zijn werken zijn een (4) bron voor hun onderzoek naar Socrates.